

A SZÓFAJVÁLTOZTATÓ KÉPZÉS LEHETŐSÉGEINEK ELMÉLETI VIZSGÁLATA¹

Írta: BÉKÉSI IMRE

1. Ha azt a feladatot kapjuk, hogy előre megadott abszolút tövekkel alkossunk mondatokat, akkor részmunkaként célszerű lesz előre megállapítanunk, hogy az adott tövek képzőformákkal ellátva milyen szófajú és hányféle relatív fő képzésének lehetőségeit rejtik, vagyis potenciálisan mennyi jelezhető. — ragozható fő áll rendelkezésünkre. Erre a kérdésre legegyszerűbben úgy kaphatnánk választ, ha a rendelkezésünkre álló etimológiai szótárakból kiírnánk a kérdéses szócsaládokat. Köztudott azonban, hogy a beszélő emberek korántsem használják fel a szóalkotás potenciálisan adott valamennyi esetét², következésképp az abszolút tövek több relatív fő képzésének lehetőségét rejthetik, mint amennyit a szótárak az élő nyelvből felvettek. Részfeladatunkra ezért úgy kaphatunk legpontosabb választ, ha az adott tövek képzési, illetőleg továbbképzési lehetőségeit elméletileg vizsgáljuk meg.

A továbbképzés teljes rendszerének a vizsgálata azonban még elméletileg is igen nagy feladat. Szerencsénkre nincs is szükségünk a teljes képre. Mivel a töveket mondatrészekké alakító toldalékok a tövek szófaji tulajdonságaitól meghatározva jelennek meg s viselkednek majd a mondatban, ezért az azonos szófajon belül maradó képzést (mivel ez főként jelentéstani téma) ebben a vizsgálatban figyelmen kívül hagyhatjuk. Számunkra az lesz a legfontosabb, hogy a továbbképzési folyamatban (egy morfológiai szerkezeten belül maradván) hogyan, milyen sorrendben és hányszor változtathatnak szófaji értéket a főnévi, igei és melléknévi töveink³.

2. Vizsgálatunkhoz 3—3 tövet választottunk ki. Ezek leíró szempontból egy- és több alakúak; jelentéstartalmuk s használatuk folytán alapszókincsbeliek; szemantikai jegyeikben s mondatbeli előfordulásaikban szófajaik tipikus képviselői. A következők: *tör, lát, érez, gép, hang, haszon, új, bátor, szabad*.

A képzési-továbbképzési folyamatban történő viselkedésük áttekinthetőbb megfigyelésére ábrázoljuk őket egy egyenlő oldalú háromszög csúcsain (1. ábra)! A síkidom szögeit képzeljük el olyan sajátos tükörlapokként, amelyek a szemben

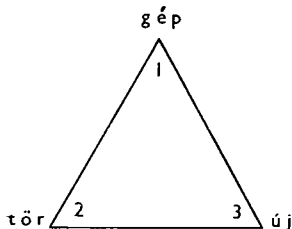
¹A dolgozat, bár kifejezetten nyelvészeti jellegű, mégis egy pedagógiai hipotézis kidolgozásának részletmunkája. A hipotézis a tanulók anyanyelvi képzését pontosan tagolható tárgyi cselekvésekkel egységben: a tárgyi és beszédcselekvések együttes megszervezésében képzelet el. Ehhez egyrészt a tárgyi cselekvések eszközeit, anyagait s műveleteit kell rendszerezve számba venni; másrészt a beszédcselekvések eszközeit: a használható mennyiségű nyelvi jeleket s jelszerkesztési szabályokat. Az utóbbi feladathoz tartozik a jelenlegi munka, amely a mai magyar nyelvben rendelkezésünkre álló képzőmorfémák közül a hipotézis kidolgozásához legalkalmasabbakat törekszik kiválasztani.

²Vö. MMNyR. I, 333.

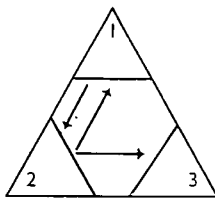
³A szófajt megváltoztató képzés tárgyalásában az igével általában a névszót állítják szembe. Jelenlegi vizsgálatunkban azonban célszerűbbnek látjuk a főnév és a melléknév határozott különválasztását, önállósítását. Itt jegyezzük meg, hogy a melléknévi igenév képzőit melléknévi értékűeknek tekintjük; a határozói igenév és a főnévi igenév képzőjét pedig nem vesszük fel, mivel teljesen, illetőleg részlegesen lezárják a szót.

levő sarkokból érkező hatásokat befogadva a saját képükre formálják, s azután két irányban szétküldik: egyrészt vissza a kibocsátó sarokhoz, másrészt tovább a másik szemben levő sarokhoz (2. ábra). A 2. sarokból vissza az 1-be és a 3-ba küldött alakok természetesen nem maradnak ott, hanem mindkét tükörről két-két irányban folytatják tovább útjukat.

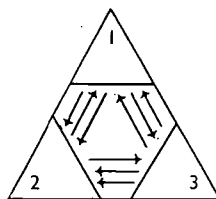
Az áttekinthetőség érdekében az 1. tükörből egyszerre nem mind a két szemben levő (2. és 3.), hanem csupán a 2. tükör felé indítunk hatást. Az 1. tükörből kiindult alakot a 2. tükör visszaküldi az 1-nek, és tovább sugározza a 3-nak. Az 1. ismét visszaküldheti a 2-nak, és ugyanakkor az ellenkező irányban továbbítja a 3-nak is. A 3. tükör visszaküldi a sugarakat az 1-nek és a 2-nak is, ezeket ismét visszaküldhetik, de továbbíthatják is a kapott hatásokat (3. ábra).

1. ábra

2. ábra

3. ábra

A három tükör így történő működtetése alkalmas arra, hogy figyelemmel tudjuk kísérni a fent megadott tövek mozgását egyik szófajú sarokból a másikba, vissza és tovább. Pontosan követni tudjuk, hogy az egyes szófajok „tükrei” meddig képesek befogadni: képezni és továbbképezni a megadott töveket.

3.1 Indítsuk el a főnévi sarokból a *gép* tövet először csupán az igei sarok felé, s figyeljük meg, milyen úton s meddig tart a mozgása (képzése)!⁴

Az igei sarok a főnévi (ekkor még abszolút) tövet igévé képezi: *gép-el*, s két irányban szétsugározza. Egyrészt vissza a főnévi sarokba, amely befogadja, újra főnévvé alakítja: *gép-el-és*, s szintén két irányban szétküldi. Tovább a melléknévhez: *gép-elés-i* (-ű, -es, -telen), másrészt vissza az igéhez, amely azonban a *gép-elés* főnevet ezúttal már nem tudja befogadni. Az *-és* után nem tudunk úgy igeképzőt tenni, hogy érvényes formát kapjunk⁵. Az élő magyar nyelvben nincs *gép-elés-ez* vagy *gép-elés-it* stb. forma. A melléknévi sarok viszont a *gép-elési* tövet (az *-i* képzőt *-telen*-nel felváltva) esetleg rá tudja erőltetni a főnévre: *gép-eléstelen-ség* (vö.: NySz. *faj-talanság*); és másik irányba indítva az igére is: *gép-eléstelen-ít* (NySz.: *becs-telenít*). Ezt a főnév az igéhez már nem, de a melléknévhez el tudja juttatni: *gép-eléstelenség-es* (NySz.: *faj-talanságos*). Az igei sarok a *gép-eléstelenít* tövet egyrészt könnyen visszaküldi a melléknévhez: *gép-eléstelenít-ett* (pl.: *érvénytelenített*), amit ez már sem az igéhez, sem a főnévhez nem képes érvényes formában továbbítani. Közben a főnév az ige oldaláról is átveszi a rá várakozó tövet: *gép-eléstelenít-és* (pl.: *érvénytelenítés*),

⁴Ebben az elméleti képzési folyamatban minden létrehozott származékszó igazolást kíván: a magyar nyelvben „érvényes formát képvisel”-e. Ezt az igazolást kívánjuk megadni a másik két azonos szófajú abszolút fő azonos rendszert képviselő továbbképzésének bemutatásával; továbbá a szokatlan szó szerkezetek „érvényesítésére” a Nyelvtörténeti Szótárból s néhol a mai köznyelvből vett példákkal.

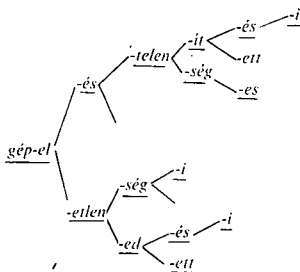
⁵Vö.: TELEGDY ZSIGMOND, Bevezetés a nyelvtudományba II, Kézirat. 1964. 8. (Egyetemi jegyzet).

amit az igéhez vissza már nem, de a melléknévhez el tud juttatni: *gépeléstelenítés-i* (pl.: *érzés-telenítési*).

Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy az igei tükör az előbbieken nemcsak visszaküldte a főnévtől kapott első alakot, hanem ugyanakkor tovább is küldte a melléknévhez! A melléknévi tükör átvette az igei szófajú relatív tövet: *gépel-etlen* (NySz.: *fék-ezetlen*), és a melléknévvé képzett alakot két irányban szétsugározta: vissza az igéhez, amely egy álvisszaható képzővel be tudta fogadni: *gépeletlen-edik* (pl.: *függ-etlenedik*). Az ige ezt visszaadja a melléknévnek: *gépeletlened-ő* (pl.: *függ-etlenedő*), s tovább a főnévnek: *gépeletlened-és* (NySz.: *függ-etlenedés*). Ezt a főnév vissza az igéhez már nem, de a melléknévhez el tudja juttatni: *gépeletlenedés-i* (pl.: *kegyetlenség-i*).

A *gépeletlen* tövet a melléknévi tükör a főnév felé is továbbította, amelyik e morfológiai szerkezetnek abszolút tő szegmentumát valaha útjára bocsátotta. A főnévi sarok befogadja a melléknévi szófajú relatív tövet: *gépeletlen-ség* (NySz.: *emlék-ezetlenség*), s két irányban szétküldi. Vissza a melléknév felé még sikere van: *gépeletlenség-i* (pl.: *függ-etlenségi*); az igei sarok azonban már nem tud mit kezdeni a *gépeletlenség* főnévvel.

Tekintsük át, hogy az ige felé indult főnévi abszolút tő milyen sorrendben vette fel a szófajt változtató képzőket!

3.2. A *gép* főnévi tövet másodszerre a melléknév felé indítjuk el. Ez melléknévvé képezi: *gép-i* (-es), s két irányban szétküldi. Vissza a főnévi sarokba, amely befogadja, újra főnévvé alakítja: *gépes-ség*, s szintén két irányban sugározza. Az ige felé eredménytelenül, mert az érvényes formában nem képes befogadni a *-ség* képzős alakot; másrészt vissza a melléknévhez, s *gépiség-ű* melléknév lesz belőle, hogy ismét visszaverődve *gépiségtelen-ség* (NySz.: *gyönyörű-ségtelenség*) alakban a főnévi sarokban fejezze be útját.

A melléknévi sarok most már két relatív tövet is birtokol, melyeket az igéhez kell továbbítania. Nézzük először a *gépes* (-i) melléknevet! Az igei sarokban *gépes-ít* formában jelenik meg, hogy onnan két irányba folytassa útját. Vissza a melléknévhez: *gépesít-etlen* (NySz.: *ház-asulatlan*), ahonnan visszajön: *gépesítetlen-edik* (pl.: *függ-etlenedik*), hogy melléknévként fejezze be pályáját: *gépesítetlened-ett* (pl.: *függ-etlenedett*).

A *gépesítetlenedik* ige közben továbbment a főnévhez: *gépesítetlened-és* (pl.: *függ-etlenedés*), onnan a melléknévhez: *gépesítetlenedés-i* (pl.: *függ-etlenedési*). Ugyanakkor a *gépesítetlen* melléknév is elindult a főnévhez: *gépesítetlen-ség* (NySz.: *ház-asulatlanság*), s vissza a melléknévhez: *gépesítelenség-i* (pl.: *ház-asulatlansági*).

A *gépesít* ige nemcsak vissza a melléknévhez, hanem a főnév felé is elindult: *gépesít-és*, ahonnan vissza már nem, de a melléknévhez eljut: *gépesítés-telen* (pl.:

főnevek:

gépelés
 gépeléstelenség
 gépeletlenség
 gépeletlenítés
 gépesítés
 gépesítéstelenedés
 gépesítés
 gépesítéstelenség
 gépesítéstelenedés
 gépesítetlenedés
 gépesítetlenség

igék:

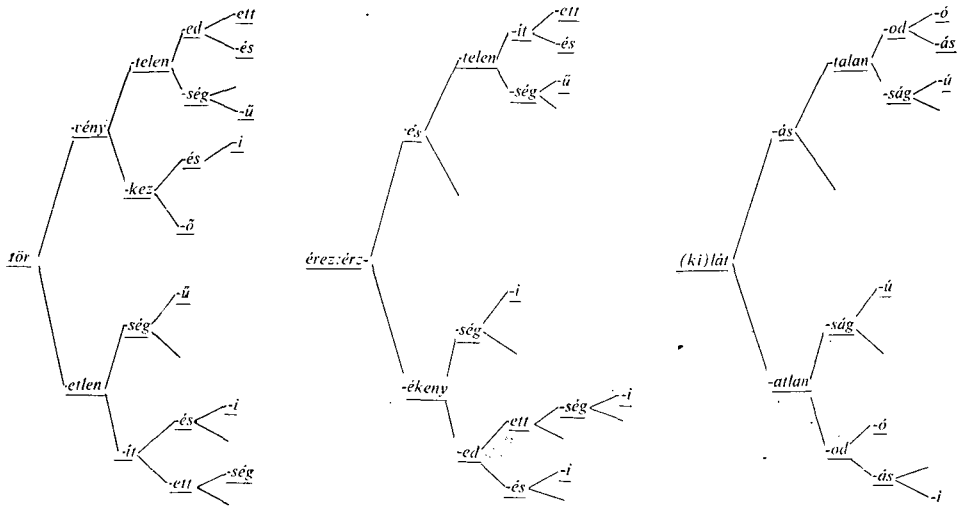
gépel
 gépeléstelenít
 gépeletlenít
 gépesít
 gépesítéstelenedik
 gépesítéstelenedik
 gépesítetlenedik

melléknévek:

gépeletlen
 gépeletlenségi
 gépeléstelenítő
 gépeletlenítő
 gépes
 gépeségtelen
 gépeségtelenedő
 gépesítéstelen
 gépesítéstelenedő
 gépesítéstelen
 gépesítetlenedő
 gépesítetlenségi

4. A *gép* tő útjához hasonlóan megfigyeltük a *tör*, *lát*, *érez* ige- és az *új*, *bátor*, *szabad* melléknévi tövek viselkedését is. Útjuknak a *gép*-hez hasonló részletes leírására már nincs szükség, csupán az áttekinthető eredményeket közöljük.

4.1.

4.2. Az *érez* és *lát* igék tanúsága mellett a *tör* abszolút ige-tőből szófajt változtató képzéssel az alábbi 18 relatív tövet nyertük:

igék:

törvénytelenedik
 törletlenít
 törvénykezik

főnevek:

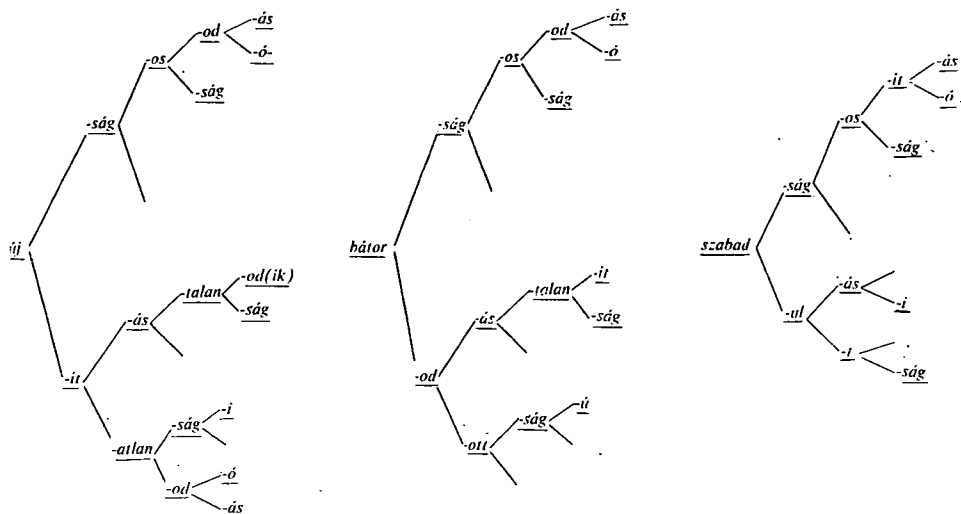
törvény
 törvényteleniség
 törvénytelenedés
 törletlenség
 törletlenítés
 törletlenítettség
 törvénykezés

melléknévek:

törvénytelen
 törvénytelenedő
 törletlen
 törletlenségű
 törletlenítési
 törletlenített
 törvénykezési
 törvénykező

5. Vizsgáljuk meg három melléknévi abszolút tő viselkedését is a továbbképzési folyamatban!

5.1.

5.2. A *bátor* és *szabad* melléknevek tanúsága mellett az *új* abszolút melléknévi többől szófajt változtató képzéssel az alábbi 17 relatív tövet nyertük:

melléknevek:

újtság
újtságosodó
újtságosságú
újítástalan
újítatlan
újítatlanságú
újítatlanodó

főnevek:

újtság
újtságosság
újtságosság
újítás
újítástalanság
újítatlanodás

igék:

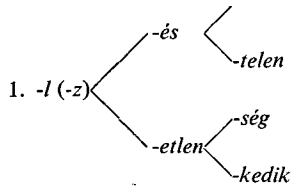
újtságosodik
újít
újítástalanodik
újítatlanodik

6. Az előzőekben rendszerezett nyelvi tényekből levonhatunk néhány tanulságot.

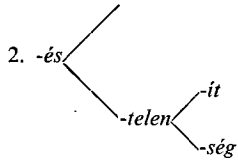
6.1. Legegyszerűbbet a számokból. 1—1 igei, főnévi és melléknévi abszolút tő 11 képzőmorféma felhasználásával 65 relatív tő képzésének lehetőségét rejti. Részletezve: egy főnévi abszolút többől 11 főnévi, 12 melléknévi és 7 igei szófajú relatív tövet képeztünk. Egy abszolút igei többől 3 igei, 7 főnévi és 8 melléknévi szófajú relatív tövet; egy melléknévi abszolút többől 7 melléknévi, 6 főnévi és 4 igei szófajú relatív tövet nyertünk azzal a leszűkített nézőponttal, hogy mindegyik képző más szófajú származékot hozott létre, mint az alapszava volt. Mondatalkotási feladatunk megkezdése előtt tehát érdemes számba venni a lehetséges relatív töveket.

6.2. Vizsgálatunkban nem csupán a létrehozható relatív tövek számát akartuk megtudni. Sőt, a mennyiségi mutató csak egy fontos eszköz annak megállapítására, hogy mondatalkotási feladatunkhoz a rendelkezésre állók közül mely képzőket legérdemesebb kiválasztanunk. Elemzett példáink nyomán az alábbiakat:⁶

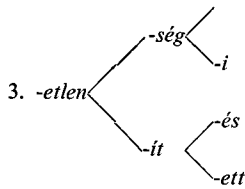
⁶Az egységeket (nem képzőbokrokat!) talán egyszerűbb lett volna kettes kapcsolatokban áttekinteni, a három elemből álló egységek azonban szemléletesebbek.

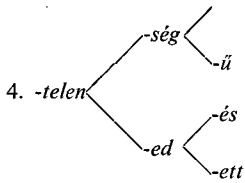
kifejezéstelen
tiszteletlenség
tiszteletlenkedik

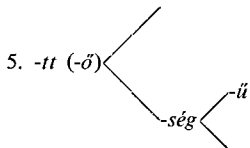
érvéstelenít
kilatástalanság

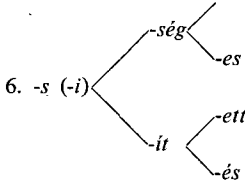
függetlenségi
függetlenítés
függetlenített

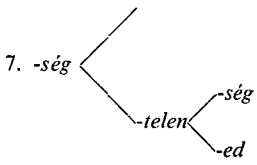
képtelenségű
(el)képtelenedés
(el)képtelenedett

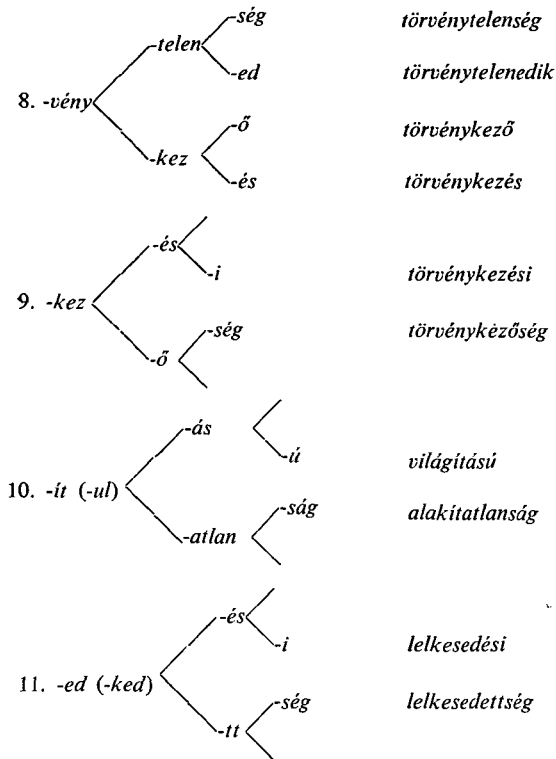
elmaradottságú

fényességes
jogosított
jogosítás

igazságtalanság
nagyságosodik

6.3. Elméleti vizsgálódásunk végére jutva egy kevéssel többet tudunk „a képzők egymás után való következésének törvényeiről”, melyeket már száz évvel ezelőtt *Riedl Szende* kutatott⁷. Valamint adatot szolgáltatunk a *Papp Ferenc* által föltett kérdéshez is, hogy „mire végződhet a magyar főnév és mire nem”⁸.

Mindezt azzal a megszorítással tartjuk érvényesnek, hogy a mesterséges úton létrehozott relatív tövek valóságos értékét (bár valamennyi „érvényes formát képvisel”) a továbbiakban szófajtani és jelentéstani elemzésnek kell megállapítania.

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ИЗМЕНЕНИЯ ЧАСТЕЙ РЕЧИ ОБРАЗОВАНИЕМ

И. Бекеш

Общезвестно, что говорящие люди далеко не исчерпывают потенциально данных в образовании слов языковых средств, поэтому можно предполагать, что в абсолютных корнях имеется больше возможностей образования релятивных корней, чем это показано в словарях живого языка.

В статье рассматриваются теоретические возможности развития абсолютных корней от существительных, глаголов и прилагательных. Описывается, что данные корни (с прибавлением каждый раз другого суффикса, образующего другую часть речи) скрывают сколько возможностей образования релятивных корней. Таким образом даются сведения и о законах последовательности венгерских суффиксов.

⁸Magyar nyelvtan. 1864. 126. § — vö. KOVÁCS FERENC: MNy. LXIX, 27.

⁹MNy. LXI, 189.

THEORETISCHE UNTERSUCHUNG DER MÖGLICHKEITEN DER ABLEITUNG MIT WORTARTWECHSEL

von I. Békési

Es ist allgemein bekannt, daß die Sprechenden die in der Wortbildung potentiell gegebenen sprachlichen Mittel bei weitem nicht voll ausnützen; so ist es anzunehmen, dass die absoluten Wortstämme die Möglichkeit der Bildung von mehr relativen Stämmen in sich bergen, als aus dem lebenden Sprachgebrauch in die Wörterbücher aufgenommen wurden.

Die Arbeit untersucht die theoretische Möglichkeit der Weiterbildung von absoluten Stämmen, die zu den Wortarten Substantiv, Adjektiv und Verb gehören. Es wird beschrieben, wievielerlei relative Stämme — durch Hinzufügung jeweils andere Wortarten bildender Suffixe — aus den gegebenen Stämmen gebildet werden können. Dadurch werden auch Erfahrungen bezüglich der Gesetze der Aufeinanderfolge der ungarischen Suffixe gewonnen.